

Asustuse kujunemine Soomaal

Hillar Sein

Sisukord:

Sissejuhatus	3
Tipu asustuse teke ja kultuuriolud	
Asustuse teke	4
Tipu Piimaühing	8
Tipu Haridusselts	8
Tipu kool	8
Tipu talundid 1939.a	13
Tipu talundite piima- ja põllusaaduste müük 1939.a	15
Tipu küla rahvastik	17
Riisa asustuse teke ja kultuuriolud	
Asustuse teke	19
Riisa peod ja kombed	21
Riisa Algkool	22
Riisa pood	23
Riisa Perenaiste Selts	23
Raamatukoguselts "Laine"	24
Spordiselts "Vaprus"	24
Riisa Põllumeeste Selts	25
Riisa Masinaühing	25
Riisa Piimaühing ja meierei	25
Riisa põllumajandus ja karjakasvatus	26
Riisa küla talu ja kõrvalhooned	27
Riisa talundid 1939.a	29
Riisa talundite piima- ja põllusaaduste müük 1939.a	31
Riisa küla rahvastik	33
Sandra asustuse teke ja kultuuriolud	
Asustuse teke	35
Sandra Algkool	39
Sandra talundid 1939.a	44
Sandra talundite piima- ja põllusaaduste müük 1939.a	46
Sandra küla rahvastik	48
Tõramaa asustuse teke ja kultuuriolud	
Asustuse teke	50
Tõramaa peod ja kombed	50
Kalapüük	51
Tõramaa talu ja kõrvalhooned	52
Tõramaa talundid 1939.a	53
Tõramaa talundite piima- ja põllusaaduste müük 1939.a	54
Tõramaa küla rahvastik	55
Soomaa talundite kokuvõte 1939.a	57
Külade talundite maasuurused protsentides ja hektarites 1939.a	58
Soomaa talundite piima- ja põllusaaduste müügi kokkuvõte 1939.a	59
Soomaa talundid 1999.a	60

Soomaa talundite arv 1939.a ja 1999.a	62
Soomaa külade rahvastik 1939 ja 1966-1999	63
Töös esinevate talundite nimede variandid	64
Kokkuvõte	68
Töös kasutatud allikate loetelu	69
Kasutatud kirjandus	72
Lisad	
L.A. Mellinn. Liiwimaa atlas 1796. Repro.	73
Specialcharte von Livland 1893. Repro	74
Suuline pärand	75
Oksa kõrtsi varemed	76
Rippsillad Lätis ja Karusekosel	77
Taliteed	78
Tõramaa küla	79
Tipu küla	80

Sissejuhatus

Käesoleva töö eesmärgiks on Soomaa Rahvuspargis asuva nelja küla, – Tipu, Riisa, Sandra ja Tõramaa tekke ja kultuuriolude uurimine. Algselt on Tõramaa küla olnud kahes eraldi osas, kuid praeguseks on tegu väljasurnud külaga ja seetõttu olen vaatluse alla võtnud Tõramaa kui terviku. Administratiivselt asuvad praegu Tipu ja Sandra külad Viljandi maakonnas ja Riisa küla Pärnu maakonnas.

Töös ei ole ma eesmärgiks seadnud käsitleda Soomaa külade seotust jõgedega nt. palgiparvetus, taliteed ja haabjas.

Iga küla puutuvad materjalid on koondatud suuremasse peatükki, mis omakorda jagunevad alapunktideks kultuuriloo ja talundite majanduslike näitajate kohta.

Tööd kirjutades kasutasin Eesti Riigiarhiivi, Eesti Ajalooarhiivi ja Viljandi Maa-arhiivi materjale, samuti kohalike elanike kirjapandud mälestusi.

Riisa asustuse teke ja kultuuriolud

Asustuse teke

Riisa küla on olnud asustatud juba kiviajal. Sellele leiab viite koguteosest Pärnumaa. “Oletatav kiviaja asulakoht on Aesoo kl Riisa ja Navesti jõe vahelisel maaninal, kust leitud 2 kivitalba ja kivikirves.” (Pärnumaa kihelkonnad) Kui rääkida juhuleidudest siis on andmed järgmised. “Tori vallast Riisa külast: Tõnistoa alalt kivitalb õõnesteraga. Künnapa põllult Riisa jõe vasakult kaldlat silmaga kivikirves. Karukase (Karuskose?H.S.) metsavahi koha alalt 2 kivitalba. Neitsikingu põllult kivikirves, silmata ja kivitalb. Ennu nn “Leeriaseme” põllult 2 kivitalba. Pudru põllult kivitalb ja kiviketas auguga. Pakupoisi maalt kivitalb ja kiviketas auguga. Hoonasema maalt 3 kivitalba ja silmaga kivikirves.” (Pärnumaa kihelkonnad)

Lembit Kulbin on kirjutanud 1938.a selle paikkonna asustuse kohta kiviajal järgmist.

“Teine tee pärnu jõgikonnast kui tähtsamatest kiviaegsetest asustuskeskusest Suure-Jaani ja Taevere (Endine vald Suure-Jaani juures) alale oli Leetva ja Öördi raba vahelt voolav Lemmjõgi ja osalt nähtavasti ka Sillavallajõgi (Raudna H.S.). Nende jõgede ojadeks hargnevad harud olid nagu teerajad S.Jaani laantesse. Nende abil oli ühtlasi võimalik siinsetes laialistes metsades ja soodes orienteeruda. Kõiki kraave, ojaseid, ojakesi ja jõgesid võib pääseda pärivett Pärnu jõkke. Kui kiviaja asuk tungis liiga kaugemale Lemmjõgepidi üles, siis võis ta kohata peagi uusi radu ja ojasid, mis juhatasid teda kas ümber Leetva raba Navesti või ümber Valgeraba Sillavalla ja Halliste jõe kaudu tagasi Pärnu jõkke.

Neoliitiliste leidude põhjal võib otsustada, et inimene on Taevere aladel tulnud lääne poolt, lähtudes Pärnu jõgikonnast.” (Kulbin) Selle viimase oletuse põhjal võib väita, et need muistsed kütid, kes jõudsid Taevere aladele, liikusid läbi praeguse Soomaa ala.

Riisat (Ryza) mainitakse esimest korda 1599.a. Viljandi, Karksi ja Pärnu piiride kirjeldamisel. Kui 1601.a. revisjoni mainitud Rise Jürgenit ja Rise Andreast - viimane oli siia alles asunud - otsida praeguse Riisaküla kohalt, siis ulatusid Kibaru saraskonna tagamaad Valgeraba ja Kuresoo vahelt kummagil Lemmjõe kaldal lääne suunas kuni Tori kihelkonna piirideni. Seda vähem on põhjust kahelda, et Riisa sai oma asustuse ida piirilt, kuna see küla veel üsna hilise ajani kuulus Vastemõisale, varem ka Suure-Jaani kihelkondlikku piirkonda.

On raske kujutleda, et nii laialdane ja hõrdedalt asustatud ala võis moodustada ühtse külakonna. Ei ole mõeldav, et taludel võis siin olla üksteise vahele kiilutud heinamaid ja nurmi. Tuleb arvata, et külakonnaks liitsid selle hajaasustuse ühised tagamaad. Ja näibki, et neil metsaala talupoegadele ei olnud põlluharimine esikohal. Võib arvata, et sissetulekuid hangiti ka metsast, kalapüügist ja jahipidamisest rohkem kui mujal. Selle metsaküla saraskondlikus seisis ühistes kalavetes ja jahimaades.

Niisugusest kohanimedest, mis ulatuvad Kibaru saraskonda 1601. aastal, võib veel nimetada Oksa (Oksa) Thomas.(Kulbin)

Järgmised andmed Riisa kohta saame me 1624. a Vastemõisa läänivalduse külade loetelust, kus on ära mainud Ryse (Riisa) talukoht.

Jaan Joandi on Tallinnast leidnud 1624.a Riisa kohta järgmised andmed.

1624 aastal – Riisal oli kaks talu.

I talu Riisa Henn – teeb tegu 3 päeva.

1 poeg Hans.

Pobelik

Riisa Kersten, ei ole loomi, on vaene.

Aastal 1680 – Rootsi valitsuseajal

¼ adramaad – Riisa Ewert

¼ adramaad – Riisa Gerdt

kumbagis talus inimesi: Mehi – täisealisi 6

alaealisi 3

naisi – täisealisi 6

alaealisi 3

Kumbagis talus veoloomi, kumbagis talus 6 härga.

Selline seis oli Riisal enne Põhjasõda – Rootsi aegu.

Hilisemast paljukirjutud teoorjusest olid Riisa talupojad vabad mõisa kauguse tõttu. Samuti oli üheks põhjuseks suurveaegne läbi- ja väljapääsmatus.

Küla saavutas oma õitsengu esimese Eesti Vabariigi ajal, kuil tegeldi peamiselt piimakarja kasvatamise ja piimasaaduste müügiga. Oli ka oma meierei.

Peale Teist maailmasõda ja selle järgnenud küüditamisi, mis puudutasid seda paikkonda väga valusalt, tehti 1949.a kolhoos “Riisa Jõud”. Esimees oli *Paruli* Peeter Riisoja.

Riisa peod ja kombed

Riisa küla pidusid peeti suuremates talutubades. Aadujaanil oli suures toas sahvri ja teenijatetoa arvelt ka väike lavaruum. Suvel ehitati püüne Jüritoa küüni ja seal käisid pidusid tegemas nii oma küla laulukoor, keelpilliorkester ja meeskvartett, kui ka kaugemad esinejad. Pidudel oli ka einelaud, kus müüdi maiustusi ja limonaadi. Joodikuid peol ei olnud, samuti ei olnud Riisa pidudel kaklusi.

Tähtpäevade tähistamisel olid omad kindlad traditsioonid. Hoolmikul peeti alati kadripidu, Jüritoal, vanaperemehe Mardi auks, mardipidu. Oli kombeks nendele pidudele tulla maskeeritult. Suure pidukliikkusega ja õhtuse koosolemisega tähistati vabariigi aastapäevi.

Riisal ei olnud eraldi peremehe lauda, vaid kogu pere, olgu siis peremees, lapsed või teenijad ja nende lapsed - kõik sõid koos. Varasematel aegadel söödi ühest kausist, joodi ühest kruusist. 20. aastatel, kui juba korraldati toitlustuskursusi ja õpiti lauakatmist ning kodudesse tulid õppinud põllumehed, tõusis ka toitlustuskultuur. Siis olid igal sööjal oma taldrikud, tassid-kruusid, noad, kahvlid ja lusikad.

Jüritoalt pärit Milla Jaks kirjutab, et "ei mäleta, et mõni päev oleks olnud pudru-, teine supipäev. Söödi nii liha- kui ka piimasuppe. Sahvris oli suur hapupiimakirn, millesse pandi pidevalt hapnema kooritud rõõsk piim. Seda hapupiima tarvitati toidukõrvaseks eriti suvel. Väga hinnatud oli hapupiim kama tegemisel. Leiba küpsetati suures ahjus. See töö seati nii, et laupäeva õhtuks tulid soojad leivad. Laupäevaks pühapäevaks küpsetati odrakaraskit. Saia ja pirukaid küpsetati ainult pühadeks või kui oli oodata külalisi. Pühapäeva hommikul keedeti suur kannutäis kodus valmistatud viljakohvi.. Selleks kasutati otra, rukist, nisu, hernel ja sigurit. Kõik see pruunistati ja jahvatati. Pühapäeva lõunaks oli magustoiduks kas manna- või marjasupp. Kui meiereis hakati juustu valmistama, jõudis ka see taludes söögilauale. Varem tehti kodusel teel kohupiima ja kohupiimast ka kodujuustu." (Toht 1993)

Riisa Algkool

Riisa kool on asutatud 1853 a. Kool asutati Vastemõisa õigeusu koguduse poolt Tõramaa külla Abajale. Esimeseks õpetajaks oli Abaja perepoeg Tõnis Riis. Kui Tõnis asutas Riisale Kangru talu, kolis ka kool sinna. Algselt oli kool 3-klassiline, hiljem 4-klassiline.

Kangrul oli üks klassiruum. Vahetunni ajal viibisid lapsed koridoris, kus oli ka riietehoiuruum ja trepp, mis viis teisele korrusele, kus oli kooliõpetaja korter.

Kui kooliõpetaja Martin Gerberson Esimesse maailmasõtta läks, viidi kool üle Hoolmiku talu maadele jääva "Kõka-Peedi" talumajja. Selleks andis küla palgimaterjali ja maja otsa ehitati üks suur neljakandiline tuba klassiruumiks.

1921.a. alates läks õppetöö uuesti Kangrul edasi.

Koguteoses "Pärnumaa" võib lugeda Tori valla koolide kohta puutuvast peatükist, et "Riisa algkoolis 1925/26. aastal 3 klassi, 1 õpetaja ja 20 õpilast." (Pärnumaa kihelkonnad)

Pärast kooli sulgemist 1935.a. laste vähesuse tõttu käisid Riisa lapsed Viira ja Aesoo koolis.

Peale alghariduse saamist läksid paljud Riisa noored põllutöö, aiandus ja karjakasvatus koolidesse. Näiteks: Tori Kodumajanduse Täienduskool, Liplapi Aiatöö- ja Kodumajanduskool, Olustvere Põllutöökool, Kuusiku Kontrollassistentide Kool, Polli Aiatöökool, Vana-Võidu Põllutöökool, Õisu Piimanduskool, Vasula Aianduskool.

Riisa kooli õpetajateks Andres Tohti kirjapandud mälestuste põhjal on olnud: “Abajal Tõnis Riis. Kangrul Tõnis Riis ja Jüri Riis, Aleksander Silla, Aleksander Riis, Martin Gerberson (kuni I maailmasõjani). Hoolmikul Elisabet Tensov. Kangrul (1921.alates) Margarete Kauffeldt, abiks Milla Riisman. Veel on õpetajateks olnud: Aliide Laas, Minna Kapp, Enda Kallas” (Toht 1993)

Riisa pood

Esimene Riisa küla pood asus Ennu talu maal. Koha nini oli Kuusiku, kuid rahvas hakkas seda kutsuma Poe. Selle maatüki sai sajandi algul Ennu peremehe Jaan Riismanni õde Ann, kes abiellus Jaan Riismanniga Jaagussaarest. 1906. aasta paiku asutas Jaan Riisale kaupluse. Kui esialgu toodi kaup Pärnust hobusega, siis hiljem toimetati see linnast kohale kaupmees Gordini autoga. Poes oli müügil kõike, mida maarahval või vaja minna.

Hilisem poepidaja Andres Riismann tapeti 1924.a. röövimise eesmärgil Viljandi vanglast põgenenud vangi Schönbergi poolt. Hiljem tapja tabati.

Peale sõda pidas poodi veel Peet Kask, kes ostis oma ka esimese riislasena auto.

Riisa Perenaiste Selts

Perenaiste selts tegutses Tori valla vastava seltsi osakonnana. Õpiti vajalikke oskusi ja tehti kursusi. Kursused olid Sõõru talus. Õpiti külmitoitude valmistamist, suppe keetmist, loomaliha paremat kasutamist vorstide valmistamisel. Kursused lõppesid teelauaga, millest peale kursuslaste võisid osa võtta ka teised külainimesed, kes pileti ostsid. Perenaisted esinesid koosolekutel ettekannetega, kus arutati kodukorrastust, iluaiandust, laste kasvatamist.

Raamatukoguselts "Laine"

1920.aastast oli Riisal raamatukoguselts "Laine". Peale raamatute kuulus seltsile ka raadio. Laenutus- ja raadioruum oli esialgu küla keskel Jüritoa õuel asuvas väikses majas, hiljem postiagentuuri majas. Raadio muretseti Paul Riisi eestvõttel. See toimus 1930-40. aastate paiku. Pühapäeva hommikul, kui tuli ülekanne jumalateenistusest Tallinnas, kogunesid vanemad inimesed aegsasti raadiotuppa. Hiljem oli raadio Kangrul, kuskohast veeti "raadioliin" ümberkaudsetesse taludesse, kus üleval valjuhääldajad. Iga päev võis kuulata saateid, mida Paul Kangrul valis. Vene valitsus konfiskeeris raadio 1941. aastal.

Raamatukoguseltsi juures tegutses segakoor, mida juhatas Martin Taliga, hiljem Paul Riis. 20. aastatel käidi ka kooriga üldlaulupeol. Laulukoori juures oli ka kvartett, millese kuulusid Paul Riis Kangrult, *Hoolmiku* Mihkel, *Möldre* Andres ja *Jüritoa* Tõnis. Lauldi pühade ajal, ka kodustel pidudel. Osati kohandada klassikalisi viise küla tähtpäevadele sobivaiks.

Veel oli seltsi juures rahvatantsurühm, mida juhatas Ksenja Taliga. Külas oli ka näitering, eestvedajaks Mihkel Riis.

Oli oma keelipilliorkester: kaks viiulit, lõõts, trummid. Mängiti nii pidudel kui ka perekonnatähtpäevadel.

Esimesed telefonid pandi Riisal sisse umbes 1920.a, keskjaam oli siis Hoolmikul.

Spordiselts "Vaprus"

Väga populaarseks kujunes Riisal spordiselts "Vaprus". *Sõõru* Arne oli paar aastat linnas koolis, nägi seal sporditegemist. Alguses mängis ta *Aadujaani* Johannes Tammega Sõõru seapaja koplis jalgpalli. Kampa lõi Elmar Tomson. Tema ostis ka esimese nahkpalli. Hiljem liitusid Jaagussaare, Kile ja Pudru poisid, *Turu* Arnold Mardiste. *Jaagussaare* Eldur oli ka seltsi esimees. Raskejõustiku algatajad olid Otto Vaher ja vennad Jaagussaared.

Spordiplats oli Aadujaani maa peal. Aadujaani Jaan Riis oli sporditegemise suur pooldaja. Esialgu kasutati sportimise kohana üht Aadujaani Kalmeti välja, hiljem sai spordiplatsiks kolmnurkne põld Jüritoa piiriaia taga. Spordipoistel oli kasutada ka üks ruum Aadujaani saunas.

Suvel tehti kergejõustiku: joosti, hüpati kaugust ja kõrgust, ujuti. Talvel oli moes suustamine. Aadujaani mäele suunaga jõe poole tehti isegi väike hüppemägi. Suusavõistlused korraldati jõeääs. Riisal käisid võistlemas ka Tõramaa küla noormehed. Oli olemas ka pingpongi ja koroonalaud, neid kasutati talvel. Naised-neiud kergejõustikuga ei tegelenud. Küll oli neil aga oma naisvõimlejate rühm, kes esines pidudel.

Riisa Põllumeeste Selts

Riisa Põllumeeste Selts oli kõigi põllumajandusuuenduste juhtija. 1928.a õnnistati seltsi lipp Jüritoa aias. Lipp oli rohelist värvi (looduse ja lootuse värv) riidest. Must lipuvarras oli kuldse otsaga. Seltsi algatusel valiti paremaid viljasorte, tehti propagandat turba kasutamiseks allapanuna, viidi läbi juurviljakasvatuse ja harvendamise näitlike päevi Sõõru talu juurviljapõllul.

Riisa Masinaühing

Algul käisid rehepeksumasinad Riisal vilja peksmas teistest küladest. 20. aastate keskel moodustati Riisa Masinatarvitajate Ühisus Aesoo vastava seltsi osakonnana ja osteti rehepeksumasin "Munktels" ning aurukatel. Seltsi liikmetel oli vilja peksutasu odavam ja eelisjärjekorras.

Riisa Piimaühing ja meierei

Riisa meierei on üks esimestest omataolistest Pärnumaal. Algul asus see Hoolmiku talu saunakambris kus käsikoorelahutajaga ajas piima läbi Soomes õppinud Martin Gerberson. Mees tegi võid ja turustas seda, kooritud piima said talud tagasi. Ta

elas oma perega Hoolmiku üleval kambris. Kui Martin Gerberson omale Mastinõmme talu rajas, sai meieriks Hoolmiku Maria Riis. Meiereile leiti uus sobiv koht keset küla pukksilla otsas asuvas Jüritoa sauna otsas olevas ruumis. 1924.a. paiku loodi Riisa Piimaühing ja tehti Aadujaani suurele kivikeldrile juurdeehitus. Siia sai asukoha Riisa aurumeierei. Juurdeehituses olid eluruumid meierile, samuti sidejaoskond ja telefonikeskjaam. Jökke ehitati nn. pulvärk, et lootsikust piimanõusid paremini kätte saada. Meieriteks valiti neid, kes oskasid paremini võid valmistada ja toodangule eksportturu kindlustada.

Hiljem oli meierei asemel koorejaam.

Riisa põllumajandus ja karjakasvatus

Hoogne majanduselu algas Riisal selle sajandi alguses. Kasvatati tori ja ardenni tõugu hobuseid ja veiste tõukarju. Töötas karjakontrollring, assistent oli Alice Kornfeldt. Olid lüpsikursused-võistlused, tehti jõudluskontrolli. Enamasti olid suunaandjaks talud, mida juhtisid põllutöökooli haridusega peremehed ja perenaised. Majanduselu arengule aitas kaasa ka paljude noorte huvi uuenduste vastu. Hinnas oli põllumajanduslik eriharidus, mida pärast kooli püüti kodus rakendada. Neidude hulgas oli populaarne Tori Kodumajanduse Täienduskool ja Liplapi Aiatöö- ja Kodumajanduskool. Noormeestel aga Olustvere Põllutöökool ja Vana-Võidu Põllutöökool. Suur tähtsus oli ka Riisa Põllumeeste Seltsil, mis oli kõigi põllumajandusuuenduste juhtija.

Esimene puhas karjalaut-sigala-hobusetall sõnnikuhoidlaga valmis Hoolmikul. 30.aastail oli puhaskarjalaudad juba 7. talus. Sõõrul ja Hoolmikul kasuati allapanuna turvast. Sõõrul pani turbapurustamismasina käima tuulegeneraator, sellega pumbati ka vesi loomade jootmispaaki. Ka Jüritoal oli laudas loomade jootmise automaat, kuid vesi pumbati paaki käsitsi. Kangrul näiteks oli loomasööt lauda peal, kuhu sai koormaga üles sõita.

Põllupidamises kasutati 6-7 väljalist külvikorda. Riisa põllud olid mitmes erinevas tükis, suurematel taludel isegi enam kui kümnes tükis. See tõi raskusi maaharimisel ja külvikordade sisseviimisel. Et maid paremini harida, rajati

heinamaadest uudismaid põlluks, raiuti võsa ja kaevati kraave. Seati sisse põldheinakasvatus. Metsaheinamaad asusid Halliste ja Raudna jõe äärsel luhadel. Neid renditi ka välja. Metsa polnud Riisa taludel palju ja see oli hindamatu väärtusega. Metsa püüti hoida ja müüdi väga arukalt.

Kaugelasuvate heinamaadega oli seotud omapärane karjatamise viis - sügisene heinamaadel karjatamine. Veised aeti peale rukkirehe peksmist augusti teisel poolel heinamaale. Seal olid karjased ööpäev läbi loomade juures. Lõuna ajal lüpsid karjased, piimanõud lasti nõoriga jõkke või ojja. Õhtul läks kohale piimavedja, kes sõitis tavaliselt lootsikuga, ja aitas teha õhtuse ja vahest ka hommikuse lüpsi ning tõi piima hommikul Riisa meiereisse. Karjased elasid okstest või heintest tehtud onnis. Juhul kui oli ehitatud küün, siis küünis. Toitu tehti lõkkel. Karjatamine lõpetati septembris, kui ilmad läksid jahedaks ja ööd külmaks. Seega ei saanud karjased vahest kuus kuni seitse nädalat eluhoonesse.

Talirukist ja- nisu külvati tavaliselt mustkesale, mis sai tugevasti sõnnikut. Suviteraviljadest kasvatati otra, suvinisu vähem, ainult oma tarbeks. Oma tarbeks ka kaera ja segavilja, hernest. Oli levinud linakasvatus. Kartulit ja juurvilja kasvatati rohkem oma toidulauale ja loomade nuumamiseks.

Viljajahvatus tehti varem Möldre ja Pöörde veskis, hiljem Levil ja Lahmusel.

Ühistööd külas olid viljapeksmine, mida pärast masinaühistu loomist tehti oma rehepeksumasinaga. Veel tehti talgukorras hobumasinatega kartulivõtmise, sõnnikuveotalgud ja talvel Kikeperast kivivedamine. Kõik talgulised ja masinistid sõid lõunaaeg ühes lauas.

II maailmasõda ja selle järgnenud kolhooside loomine lõhkus tugevad ja elujõulised talud. Paljud peremehed küüditati ja need kes jäid sunniti minema kolhoosidesse. Sellest ajajärgust mäletavad vanad inimesed Riisa Jõu kolhoosi õist rehepeksu uusaastõöl Pakupoisi küünis ja Neitsikingu Mihkel tühja külvimasinaga tuuritamist viikümnenda kevadel Sõõru väljal rajooniülemuste silmarõõmuks. Seemet, mida mulda paana, polnud.

Riisa küla talu ja kõrvalhooned

Riisa elumaja vanem tüüp oli rehetoaiga köök, eeskamber, tagakamber ja ülevalt tuba. Majad olid jõekaldal, kambriotsaga vastu jõge. Tagakamber oli peremeheperenaise oma, eeskambris magasid sulased ja teenijad, ülevalt tuba pakkus eluruumi suurvee ajal. Eeskamber oli ruumikas, 20. aastail tehti mõnel pool eeskambrile vahesein vahele ja saadi üks tuba juurde. Köök-rehetuba oli ühenduses rehealusega, kus talvel olid hobused (kui hobusetall puudus). Sissepääs majja oli lõunapoolses pikiseinas.

Taludel oli 1-2 aita, viljaait sageli ühenduses kuivatiga. Aidas magasid suvel poisid-tüdrukud.

Veskeid külas ei olnud, kuna nad ei suutnud Levi ja Pöörde veskitega võistelda. Selle sajandi algul oli siiski Kile peremehel Jaan Riismannil Kile ojal turbiiniga vesiveski.

Sandra asustuse teke ja kultuuriolud

Asustuse teke

Kes olid need inimesed, kes Sandra küla maadele endale esimestena kodu löid, ei ole teada. Paikkonna geograafilist iseärasust arvestades ei loonud pidevad üleujutusperioodid ja suured sood ning rabad, kust ei saadud piisavalt igapäevast toitu, soodsaid tingimusi muistsete asulate tekkimiseks. Siiski võisid muistsed kütid sinna paikkonda ära eksida oma retkedel mööda jõgesid ülesvett liikudes, sest mitte kaugel antud kohast on Navesti ja Pärnu jõe piirkond, mis oli üks vanemaid ja tihedamini asustatud kohti muistses Eestis. Sellele viitavad ka Vello Lõugas ja Jüri Selirand, kes kirjutavad, et “üsna arvukalt neoliitiliste leidudega on esindatud endise Suure-Jaani kihelkonna lääneosa, kus asustus oli üsna tihe juba mesoliitikumis. Nooremast pronksiajast lisandub neile paar õõskirvest Suure-Jaani Põhjakast ja Toonojalt.”

(Lõugas, V., Selirand J.) Olgu siinkohal öeldud, et Toonoja asetseb kohe teisel pool Kuresood, mis piirab Sandra küla põhja poolt.

Omalt poolt võin eelnevale lisada, et Viljandi Muuseumis on vastuvõtuakt, kus on kirjas: Odaots. Nooremast rauaajast (X-XII saj.). Leitud 1916. a. Sillavalla (Raudna H.S.) jõe äärest Sandra talu põllust. Leidja Sander Peet.

Poola ajal kuulus Suure-Jaani kihelkonna (Sandra sinna hulka arvatud) talupoegkond enamjaolt Vastemõisa folvargi alla. 1599. a. oli jagatud kahte vardjaskonda- Jureki ja Igali." (Viljandimaa II) Nende kahe vardajaskonna külade nimekirjades Sandra nimelist küla ega talu veel pole. Samuti ei esine 1624. a. Vastemõisa läänivalduse külade loetelus Sandrat. Küll aga on seal mainitud Riisa küla.

Toon siinkohal ära ühe rahvajutu Sandra küla asutamise kohta

"Riisa silla ligidal, paremal jõekaldal olev lagendik kannab nime Leeriväe. Seal olnud rootsi sõjavägi leeris (laagris). Sageli olevat rootslased paatidega teinud röövretki nii üles- kui allavoolu. Ühest ülesvett kulgevast retkest võtnud osa ka väeülem noorem vend. Kus nad käisid, kellega lahingut löid, ei tea, aga tagasi tulles oli neil paadis paar surnut ja raskesti haavatud väeülem noorem vend, kellest keegi enam "elulooma" ei lootnud. Seal, kus asub Sandra talu, oli noormees palunud end maale viia. Seltsilised teinudki seda, olles veendunud, et see on lõpp. Sõdalaste juurde tulnud vana eideke, et jõest vett viia. Nähes võõraid mehi oma sureva kaaslaste ümber askeldamas, astunud ta kartmatult ligi, tõrjunud teda takistada püüdvad mehed käeviipega kõrvale ja omaette posides poetanud midagi põlletaskust noormehe huulte vahele. Selle järel noormees avanud silmad ja püüdnud midagi öelda. "Kandke ta minu hurtsikusse" käsutas eit. Järgmisel päeval sõitis ülem kaaskonnaga vennale järele. Noormees oli meelemärkusel, kuid metsaema ei lubanud haavatut liigutada. Peale vana eidekese istus haigevoodi ääres veel nooruke tütarlaps, kes võõraste tulles nurka tõmbus ja näo kätega varjas. Sõdalased lahkusid. Noormehe vend tuli aga varsti jälle, et haige tervise järele pärida. Nii sai sügis ja talv. Ja siis astus võõras mees oma esimesed sammud haigevoodist lõukaesise järini. Järgmisel päeval tuli taas vend. Toimus äge sõnelus vendade vahel. Vanem vend lahkus, noorem jäi oma päästjate juurde. Vanem vend läks Riisale. Rajas seal Leerivälja ligidal Kalmeti talu. Vendadevaheline vaen jäi kestma. Räägitakse et selle põhjustas ilus metsapiiga, kellele

ka vanema venna pilk oli pidama jäänud. Leppimine saabus alles noorema venna, Sandra peremehe, surmaga. Vanem vend laskis noorema venna surnukeha tuua Riisale ja matta teiste rootsi sõjameeste kõrvale." (Hein)

Vaatame nüüd, mis andmeid vanad vakuraamatud, revisjonikirjad ja kaardid sisaldavad selle koha kohta.

Koduloo-uuriija Jaan Joandi väidab, et 1690 a. vakuraamatu andmetel on kaks Sandra taluperet.

	hobuseid	lehmi	mehi	naisi
Sandra Andres	1	1	1	12
Sandra Teeth	2	2	11	2

Kahjuks ei saa ma seda tabelit kinnitada, kuna mul pole endal õnnestunud väidetavat vakuraamatut näha. Küll aga leidsin Vastemõisa vakuraamatuid vaadates, 1758. aastast "Das publique Buth Wastemoise", lahtri Sander Andrese ja Tiedu maa kohta.

Sandra Tiet	Tööjõulisi mehi	3	
		Tööjõulisi naisi	1
	1 vana ema		
	2 poega		
	1 tüdruk		

Samuti on 1777. a. vakuraamatus mainitud Sandra Tiedu nimeline mees. Kuigi järgmised revisionikirjad kuni 1805.a. on hävinenud võib arvata, et talus siiski keegi elas. 1806. a. on revisiooni andmetel Vastemõisa vallas elanud Sandra Tied ja Sandra Peth. Mõistatuseks jääb, miks pole järgmises, 1816. a. revisionis, Sandra perekonda märgitud. 1826. aastal on Sandra kohal elanud inimesed saanud endale perekonnanimeks Sander. 1834. aastast alates on aga Sandra talupere järjepidevalt jälgitav.

Siinkohal oleks huvitav veel ära mainida, et selle piirkonna kohta Mellini koostatud Liiwimaa atlasest (valmistatud 1798-1810) võime leida juba mitmeid

Sandra küla talusid - Sandra, Tuhkja, Upsi (Upsi), Osjo (Osju), Murro (Murru). Viljandi Muuseumis on 1866 aasta "Suure Köppo Moisa Wakkorammat se mois on Pernau = Willandi kreisis ning Willandi kihelkonnas" kus on Suure-Kõpu mõisa alla kuuluvate talude hulgas Osjo Jürri, Tuhkja Tennis ja Upsi Jürri. Hiljem olid need talud Sandra küla piirides. Selles raamatus on määratud kui palju peab talu vakust tegema. Näiteks: Osjo Jürri peab tegema nädalas 3 ¼ orjuse päevi. Vaku orjust peab ta hobusega tegema aasta läbi 47 päeva ja jalgsi jüripäevast mihklipäevani 169 päeva. Mihklipäevast jüripäevani 74 ¾ päeva. abiorjust pidi ta hobusega niihästi suvel kui talvel vooris käima 36 päeva. Kümnnise maksuks pidi ta maksma 12 muna, 3 noort kana, 4 naela lina või lõngu. 2/3 vakka kaera, 5/6 rukkeid ja 2/3 otra.

Kui nüüd proovida kokku võtta seda, mis räägib rahvasuu, ja võrrelda sellega, mida näitavad kaardid ja vakuraamatud, siis võiks Sandra küla tekkimise asetada kusagile 18. sajandi algusesse. Kaartide põhjal võib teha järelduse, et asustus liikus Soomaale avamaapoolt (Jõesuu ja Vastemõisa) sissepoole, mitte vastupidi, nagu legendides Tõramaa ja Riisa asutamisest räägitakse. 19. sajandi alguseks oli maa aga juba nii tihedasti asustatud, et Sandra küla hakkas endale neid piire võtma, kuidas seda mäletavad inimesed, kes on kirjutanud sellest külast oma mälestustes.

Küla saavutas oma hiilguse eelmise sajandi lõpus ja selle sajandi alguses. Tegeldi eeskätt karjakasvatusega, kuna suurveed võisid teravilja hävitada. Küla allakäik algas aga juba Eesti Vabariigi ajal. Põhjusteks võib nimetada nii popsiseaduse väljakuulutamist kui ka tühimust elada alalises suurveehirmus.

Küla administratiivsest arengust pärast II maailmadsõda annab hea ettekujutuse Viljandi Maa-arhiivi teaduri Aita Pariku koostatud kokkuvõtlik raamat "Viljandi maakonna 1944-1950, Viljandi rajooni 1950-1990, Viljandi maakonna 1990-97 administratiivjaotuse ajaloo teatmik 1944-1998." Järgnevalt kasutangi eelpoolmainitud tööst lühendatud materjale, mis puudutavad Sandra küla.

"1944.a. moodustas valdava osa endisest Viljandi rajoonist Viljandimaa. Praegune Sandra küla kuulus 1944.a. endise Viljandi rajooni territooriumi administratiivse jaotuse järgi Vastemõisa valda.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 13.septembrist 1945.a. moodustati Viljandi maakonna valdades küla töörahva saadikute nõukogud. (ENSV Teataja 1945 nr 33, art 518)

Viljandimaa Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee kinnitas Viljandimaa külade nimekirja külanõukogude järgi 07.augustil 1946.a.(Viljandi Maakonna Arhiiv f 318, n 1, s 52, l 16-20)

Vald	Külanõukogu nimetus	Külanõukogu asukoht	Külade nimetused
Vastemõisa Liduvvere, Sandra	Ketuküla Vastemõisa	Ketuküla külas Vastemõisa külas Sandra II,	Juurika, Ketu, Härma, Paelamaa, Raudna I, Kobruvere, Järavere, Vastemõisa

26. septembrist 1950.a võttis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium vastu seadluse “Maarajoonide moodustamise kohta Eesti NSV-s”. (Eesti NSV Teataja 1950, nr 11, art 114)

Sandra küla kuulus selle seadluse järgi Vastemõisa külanõukogusse Suure-Jaanis rajoonis keskusega Suure-Jaani linn.

Suure-Jaani rajooni TSN Täitevkomitee 27. septembri 1951.a. otsusega nr 374, Suure-Jaani rajooni külanõukogude administratiiv-territooriumi ümberkorraldamise kohta loodi 13 külanõukogu asemele 9. (Viljandi Maa-arhiiv f.654, n.1, s. 121 118-120). Sandra küla hakkas kuuluma Ketu külanõukogu koosseisu.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu ettepanekul viidi läbi Eesti NSV külanõukogude ühendamine:

Suure-Jaani rajoonis Vastemõisa külanõukogu. Külanõukogu piirides asusid "Kalju" V.Kingissepa nim., "Ühise Kodu" ja "Edasi" kolhooside maakasutused ning riigimetsafondi ja riigi reservmaad. Seega kustutati Ketuküla külanõukogude nimekirjast ja liideti teiste külanõukogudega

24. jaanuaril 1959.a. viidi läbi Eesti NSV rajoonide reorganiseerimine ja selle käigus likvideeriti ka Suure-Jaani rajoon (ENSV Teataja 1959, nr 6 art 38).

Viljandi Rajooni TSN Täitevkomitee 30.septembri 1975.a otsusega nr 340 alustati tööd “Maa-asulate arvestusest ning alevike ja külade nimekirjade koostamisest” (Viljandi Maa-arhiiv f 599, n 1, s 748, leht 254 – 257)

25. veebruarist 1977.a. kinnitati Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega Eesti NSV alevike ja külade nimekiri. Sandra küla kuulus selle nimekirja järgi Vastemõisa külanõukogusse Viljandi rajoonis.

Vabariigi Valitsuse 3.aprilli 1995.a määrusega nr 159 “Eesti territooriumi haldusüksuste nimistu kinnitamine” loodi Viljandi maakonda Kõpu vald.

Vastavalt Eesti territooriumi haldusjaotuse seaduse paragrahvi 6 lõike 5 alusel Vabariigi Valitsus oma 18.detsembri 1997.a määrusega nr 244 “Alevite, alevike ja külade nimistu kinnitamine ning nende lahkmejoonte määramine” kinnitab alevite, alevike ja külade nimistu.

Vastemõisa vald: külad – Ilbaku, Ivaski, Kildu, Kobruvere, Lemmakõnnu, Metsküla, Paelama, **Sandra**, Vastemõisa." (Parik 1998)

Sandra Algkool

Sandra kool on asutatud Sandra talu elumajja 1946.a. Viljandi TK Haridusosakonna korraldusega. Seda oli lihtne teha, kuna Sandra talupere oli kaks korda küüditatud 1941. ja 1944. aastal ja koht jäi seejärel permeleta. Huvitav fakt tuli välja 1947.a. Sandra Algkooli koolipassi lugedes, kus on märgitud hoone omaniku kohta, et hoonete kuuluvus kindlaks tegemata. Kuid järgmisel aastal on Ministrite Nõukogu otsusega 10. juunist 1948 hoone antud Vastemõisa v. TK-le. Alates 50. aastate algusest on hoone kuulunud koolile.

Sandra talumaja oli kooliks väga sobiv, kuna selle sajandi alguses laskis peremees Tiit ehitada suure ja ruumika maja, kus olid eraldi toad nii teenjatele kui sulastele, mis hiljem kooliajal olid vastavalt poiste ja tüdrukute magamistubadeks. Saalist sai klassisruum, talupere töötoast söögi-ja võimlemiseruum, peremehe magamistoast õpetaja tuba.

Kooli ülalpidajaks oli Vastemõisa vald, õpetaja palga maksis Viljandi TK Haridusosakond.

Koolil oli oma internaat, mida polnud ametlikult registreeritud. Kuigi Sandra algkoolis käisid peamiselt ümberkaudsete külade lapsed, kasutas 47. aastal kooli 20 õpilasest 19 internaat. Internaat lõpetas oma tegevuse 55. a.

Dokumente lugedes tundub, et algkooli majanduslik seis oli suhteliselt nõrk. Kooli inventari hulka on algusaastatel kuulunud 4 pikka lauda ja 4 pikka pinki ning 1 tahvel. Koolil oli ka oma raamatukogu, kuid pea pooled raamatud on märgitud kooliõpetja omandusse kuuluvaks. Ajapikku raamatukogu seis paranes. Alguses koolil maad polnud, kuna ka maade kuuluvuse kohta polnud otsust vastu võetud. 1954. aasta koolipassi järgi kuulus kooli juurde ka 2 h maad, millest osa oli õpetaja aiamaa. Koolimaja valgustasid 1954. aastal petrooleumilambid.

1956. a. dokumentides on kooli hoonete ehitamisaegadeks märgitud:

Koolimaja, ehitatud 1915

Puukuur, ehitatud 1915

Käimla, ehitatud 1948

Sandra Algkooli ainus õpetaja ja direktor läbi kõigi aastate on olnud Linda Hunt, kellel oli gümnaasiumi ja 2 a. pedagoogilise kooli haridus. Kooliteenijaks on 1949 a. tööle võetud Selma Volkanitina, kellel oli algkooli haridus.

Kool lõpetas tegevuse Suure-Jaani rajooni TK otsusega 14. augustist 1958. Kooli sulgemise põhjendus on järgmine. "Seoses sellega, et Sandra Algkooli on registreeritud 1958/59 õppeaastaks ainult 2 õpilast, otsustada Sandra Algkool 1958/59 õppeaastaks sulgeda ja suunata õpilased Kildu 7-a. Kooli. Samuti kohustada Haridusosakonda paigutama tööle Sandra koolist vabanenud õpetaja."

Järgnevas tabel toob ära andmed õpilaste ja klasside arvu kohta kooli asutamisest kuni sulgemiseni. Puuduvate aastate kohta ei leidu Viljandi Maa-arhviivis andmeid. Arvatavasti pole nendel aastatel peetud otstarbekaks eraldi koolide kohta andmeid säilitada ja on piirdutud koondaruandega.

Andmed on 1. septembri seisudega.

Aasta	Õpilaste arv	Klasside arv	Õpetajate arv
1946	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad

1947	20	4	1
1948	20	4	1
1949	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad
1950	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad
1951	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad
1952	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad	Andmed puuduvad
1953	10	4	1
1954	7	4	1
1955	8	4	1
1956	5	4	1
1957	6	4	1
1958	Kool likvideeriti		

Allikas: Viljandi Maa-arhiiv.

Tipu asustuse teke ja kultuuriolud

Asustuse teke

Samuti nagu teistes külates on ka Tipus jälgi muinasajast. “Pärna talust 450 m edelas, Halliste jõe sillakohast 250 m ja Halliste metsavahikohast 500 m kagus, Kääru talu varemete kohal oleval järsul ida-kagu poole sopistuva jõekääru ida-poolsel, kevadiste suurvete poolt uhutaval järsul kaldanõlval kivistega maa-alune kalmistu II at.” (Viljandi aastaraamat 1995)

Tipu küla on Soomaa küladest üks noorimaid. Tema tekkeajaks võime lugeda möödunud sajandi 60. aastaid. Tegelikult on seal asustus olnud varem, sest Specialcharte von Livland 1839. aastast näitab, et Halliste jõe vasakul kaldal on Kahho nimeline talukoht. Üks põhjus miks küla nii hilja tekkis on sellel, et “Kõpu mõisnik lubas talusulaseil ja saunamestel asuda Halliste liivakale metsaalusele ja (Kikeperea) rabarinnale alles möödunud sajandi keskpaiku.” (Sakalmaa elu)

Tipu küla eelkäijaks on olnud Halliste küla samanimelise jõe ääres. Suure-Kõpu mõisa 1843.a revisjonilehe alusel oli Halliste külas siis ainult 5 talu ja kõrts. Asustatud oli vaid kitsam ala jõe mõlemal kaldal. Kaugemal laius tohutu metsamassiiv, mis idas liitus Öördi, läänes Kikepera rabaga. Küla läbis Viljandi-Pärnu talitee, millel liikusid pikad linavoorid Viljandi ja Põltsamaa kandist Pärnu. Talvel ööbis Halliste kõrtsis sageli kuni sada voorilist, kuna sealt öösel huntide tõtu oli ohtlik jätkata teekonda järgmisesse peatuskohta – 16 km Pärnu pool asuvasse Kikepera Lutsu kõrtsi.

“Millal ehitati Kõpu maismaalt üle Ördi raba serva Halliste küla kõige põhjapoolsemasse lõiku Lätti nn. sihitee, seda on kohalike elanike suuliste andmete alusel juba raske kindlaks määrata. Arvatavasti laskis selle ehitada Suure-Kõpu mõisa omanik Aleksander von Stryk möödunud sajandi 60-ndate aastate algul, kuna ta oli huvitatud oma lääne- ja põhja alal Kõpu ja Halliste jõe vahemaal laiuvate metsade kasutamisest ja korrastamisest. Et seda teostada, pidigi ta rajama tee nende kaugete metsade ringi, mille alune oli risustunud kõdunevatest puudest nagu taiga.

Uus tee soodustas Halliste küla elanikel ühenduse pidamist maismaaga. Seni olid nad liikunud sinna ka suvel läbi metsamassiivi kulgeval taliteel, mis kohati, eriti Kukeleste soos, oli varakevadel ja hilissügisel raskesti läbitav. Kõpu maismaa rahval aga soodustas uus tee suvel heinale minekut Halliste puisniitu ja talvel sealt heinte vedu.

Samal ajal laienesid Halliste küla piirid praeguses Tipu kandis. Veidi hiljem hakkasid Kõpu mehed looma endile kodu põlisesse metsa seljandikul Halliste küla ja Tõramaa vahemaal. Kümnekonna aasta kestel rajasid nad kirve ja kangiga sinna ligikorda 8 km pikkuse Piiriküla (Kõduküla). Selle liivakate väljade peenrail õitses paiguti nõmm.

Neist kaugetest aegadest teab praegu veel mõndagi jutustada Halliste küla elanik Peet Rosenberg, kes jõudnud üheksakümnendate eluaastate künnisele. Ta mäletab noores eas kuulnud vanemate inimeste kõnelusi Tipu saeveskist. Selle oli lasknud ehitada Kõpu Stryk vist küll kohe peale sihitee rajamist. Saeveskis toodeti suurel hulgal laudu. Need veeti lähedal asuva Halliste jõe kaldale. Varakevadel, mil tulvavesi hakkas alanema, köideti lauad kimpudeks ja

parvetati müügiks Pärnu.

Millal Tipu saeveski lõpetas tegevuse, seda Peet Rosenberg enam ei mäleta. Seda ta aga teab, et see oli tingitud saeveski katla lõhkemisest. Katlakütja olevat töö ajal läinud samas lähedal asuvasse Tipu kõrtsi ja kui ta sealt vintis peaga tööle tagasi tuli, siis ajas ta nii palju puid ahju, et katel lõhkes. Uut katelt Kõpu Stryk sinna ei lasknud viia, kuigi tal arvatavasti sel ajal juba Kõpu jõe ääres Punas töötas põllutööriistade ja masinate vabrik, kus tehti ka aurukatlaid ja saekaatreid. Ilmselt ei olnud Kõpu Stryk siis enam sellest huvitatud, et saeveski jätkaks tööd. Seda selle tõttu, et raske oli parvetada laudu Pärnu. Roostikust ummistunud Halliste jões Tipust kuni Tõramaale ja Navesti jõe koolmeal riivasid sügavalt vette vajunud lauakimbud jõepõhja. Pärnu jões Tori-Jõesuu kärestikus aga lagunes palju lauakimpe, mida vool seal paiskas vastu kive ja laudu läks kaduma. Ligikorda sinna, kus asus Tipu saeveski, ehitas Kõpu vald hiljem koolimaja.” (Riisalo 1974)

Rahvasuu järgi oli Tipu küla kõige esimene talu praegune Pauna, siis Paun(a)haua.

Pauna talu asutamise kohta ei ole säilinud otseseid dokumentaalseid andmeid. Aga kõik pärimusteaded ja kaudsed arhiivandmed nimetavad talu asutajaks Jaan Reimani. Villem Reimani vennapoeg, mäletab oma vanaisa, V. Reimani isa Tõnise jutustuse järgi, et tema vaarisa olevat toodud Paunale “Mustalt Tõramaalt”, mis asus 9 kilomeetrit praegusest talust allpool.

Suure-Kõpu mõisa metsakaardist ja raieplaanist 1862-1863 nähtub, et Pauna maid peaaegu igast küljest piiras mõisamets, mis levis paljude kilomeetrite kaupa igas suunas. Ühtlasi nähtub, et Reimani lapseaastail praegused Tipu ja

Piiriküla alles puuduvad, et umbes praeguse koolimaja kohale on ehitatud saeveski ja hakatakse metsa praeguse Tipu ja Piiriküla talude kohalt maha võtma.	
---	--

Kuigi Tipu küla on tekkinud hiljem kui teised vaatluse all olevad külad, arenes ja kasvas ta nendega kiiresti võrdseks. Ka Tipu külas tegeldi peamiselt karjakasvatusega, kuna suurvesi võis seemnevilja põllul hävitada. Küla suuraeg jäi selle sajandi algusesse kui tegutesid isetegevusringid, oli oma suur ja ajakohane koolimaja, samuti ka postiagentuur.

Küla administratiivse külje pealt peale Teist maailmasõda saame ettekujutuse Aita Pariku koostanud teatmikku, Viljandi maakonna 1944-1950, Viljandi rajooni 1950-1990, Viljandi maakonna 1990-97 administratiivjaotuse ajaloo teatmik 1944-1998”, lugedes. Järgnevalt kasutangi eelpoolmainitud tööst lühendatud materjale, mis puudutavad Tipu küla.

“1944.a. moodustas valdava osa endisest Viljandi rajoonist Viljandimaa. Praegune Tipu küla kuulus 1944.a. endise Viljandi rajooni territooriumi administratiivse jaotuse järgi Kõpu valda.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 13.septembrist 1945.a. moodustati Viljandi maakonna valdades küla töörahva saadikute nõukogud. (ENSV Teataja 1945 nr 33, art 518)

Viljandimaa Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee kinnitas Viljandimaa külade nimekirja külanõukogude järgi 07.augustil 1946.a.(Viljandi Maakonna Arhiiv f 318, n 1, s 52, l 16-20)

Vald

Külanõukogu
Külade

Külanõukogu

nimetused	nimetus	asukoht
-----------	---------	---------

Kõpu Tipu Halliselja külas
Halliselja, Piiri, Tõramaa.

26. septembrist 1950.a võttis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium vastu seadluse “Maarajoonide moodustamise kohta Eesti NSV-s”. (Eesti NSV Teataja 1950, nr 11, art 114)

Tipu külanõukogu kuulus selle seadluse järgi Viljandi rajooni, keskusega Viljandi linn.

1951.a. on koostatud Viljandi rajooni külade, asulate ja külanõukogude nimekiri (Viljandi Maa-arhiiv fond 599, n 1, s 24 l 65-66)

Tipu külanõukogust kuulusid sinna Halliste, Piiri, Tipu, Tõramaa külad.

16.märtsist 1951.a nimetati Viljandi rajooni Tässa külanõukogu Kõpu külanõukoguks. (ENSV Teataja 1951 nr6, art 57)

Eesti NSV Ministrite Nõukogu ettepanekul viidi läbi Eesti NSV külanõukogude ühendamine 1954. aastal järgmiselt:

Viljandi rajoonis Kõpu k/n (Keskküla k). Külanõukogu piirides asusid “Valguse”, “Bolševiku” kolhoosi maakasutused ning riigimetsafondi ja riigi reservmaad. Ühendamise tulemusel liideti Tipu külanõukogu Kõpu külanõukoguga.

25. veebruarist 1977.a. kinnitati Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega Eesti NSV alevike ja külade nimekiri. Tipu küla kuulus selle nimekirja järgi Kõpu külanõukogusse Viljandi rajoonis.

Vabariigi Valitsuse 3.aprilli 1995.a määrusega nr. 159 "Eesti territooriumi haldusüksuste nimistu kinnitamine" loodi Viljandi maakonda Kõpu vald.

Vastavalt Eesti territooriumi haldusjaotuse seaduse paragrahvi 6 lõike 5 alusel Vabariigi Valitsus oma 18.detsembri 1997.a määrusega nr 244 "Alevite, alevike ja külade nimistu kinnitamine ning nende lahkmejoonte määramine" kinnitab alevite, alevike ja külade nimistu.

Kõpu vald: alevikud – Kõpu,

külad – Iia, Kuninga, Laane, Punaküla, Seruküla, Supsi, **Tipu**, Uia, Vanaveski." (Parik 1998)

Tipu Piimaühing

Tipu–Hallisteküla piimaühing alustas tegevust 1929.a kuigi asutati Aleks.Roolaidi, J. Reimanni ja J.Tammanni algatusel juba aasta varem. Ühingul on ehitatud oma koorejaam Halliste külla, Songa talu maale, mille juhiks on Al. Erm. Koor viiakse ümbertöötamiseks S.-Kõpu ühispiimatalitusse. Aastane piimatoodang ulatub 200. 000 kg. Ühingu juhtideks on J.Reimann, (asutamisest pääle esimes), T.Rosenberg ja H. Roosi. (Sakalamaa Elu)

Tipu Haridusselts

"Tipu Haridusseltsi asutamismõtte algatajaks oli koolijuhataja Jaan Mädamürk 1933.a. asutamisest pääle töötab segakoor Villem Roostalu juhatusel, mis on võtnud osa laulupidudest ja esinenud kohalikel pidudel. Näitetrupp on igal aastal korraldanud 4-5 pidu. Seltsi hoole all töötab S.-Kõpu Haridusseltsi raamatukogu lugemispunkt. Seltsi

esimeheks on J.Mädamürk, juh. Liikmeiks V. Rostau, J.Tilk, Ida Piiskop, M.Erm ja T. Holtsmann. Liikmeid ligi 50.”
(Sakalmaa elu)

Tipus oli ka Suure-Kõpu Vabatahtlik Tuletõrje Ühingu jaoskond, millel oli oma käsiprits.

Tipu Kool

“Tipu Algkooli asutajaks ja ülalpidajaks oli mõisnik Aleks.v. Stryck, asutamismõtte algatajaks aga Kõpu pastor Johan Tichler. Kooli asutamise põhjustas teiste koolide liigne kaugus ja Halliste jõe uputused, mis takistasid laste kooli viimist. Koolimajaks pühitseti 9.okt. 1895 endine kõrts.
(Sakalmaa elu)

"Esimeseks õpetajaks oli Mihkel Friedrichson Laane talust, kes töötas 1901.a. kevadeni, mil rahvakoolide inspektori nõudel oli sunnitud lahkuma.

Õppemaksuks oli puulõikajate ja metsavahi lastel 1 rbl, mõisa rendikoha pidajail 2 rbl, ostukohtade omanikel ja võõra valla lastel 3 rbl, aastas, mis läks mõisnikule.”
(Sakalmaa elu II)

Koolihoonete vanuse kohta on 1956. a. koolipassis märgitud:

Koolihoone, ehitatud 1932.

Puukuur, ehitatud 1932.

Laut-põhukuur, ehitatud 1850.

Koolimajas oli üks klassiruum, tütarlaste magamistuba ja üks tuba õpetaja elukorteriks.

Alates 1932. a. töötas kool 6- klassilisena kahes komplektis. “Samal ajal sai kool ka uue ajakohase koolimaja.

Õpilasi oli 40-50, kelledest üle poole elasid internaadis. Koolijuhatajaks oli Jaan Mädamürk, teiseks õppejõuks Ida Piiskopp.” (Sakalamaa elu II)

1940. aastal tehti ümberorganiseerimise käigus Tipu Algkoolist Tipu 7-a. Kool, mida finantseeris Viljandi TK Haridusosakond, kes maksis ka õpetajate palgad.

Samuti nagu enne Teist maailmasõda, oli ka peale seda koolil oma internaat, kus ööbis üle poole õpilastest. Samuti kasutas peale sõda koolimaja ruume kohalik rahvamaja.

Tipu kooli majanduslik olukord oli parem kui Sandra omal. Üheks põhjuseks on muidugi see, et Tipu oli kõrgema astme kool ja ainete õpetamiseks pidi olema rohkem õppevahendeid. Ka maad oli Tipu koolil rohkem. 1960 a. seisuga oli koolil maad 3,31 h, kuid valgustuse osas oli veel 1956. a., nagu Sandralgi, petrooliumivalgus.

Viimane Tipu kooli direktor oli Aino Kahu, kes oli Õpetajate Instituudi lõpetanud ja töötas direktorina aastatel 1956-1964.

1964. a. likvideeriti Tipu 7-a. Kool õpilaste vähesuse tõttu ja Viljandi rajooni TK otsusega 10 juuli 1964 läksid Tipu kooli maad Bolšheviku kolhoosi käsutusse, hooned Kõpu k/n bilanssi.

Koolimaja leidis uuesti kasutust 60. alguses, kui seda hakati kasutama Tartu Ülikooli praktikabaasina.

Järgnev tabel toob ära andmed õpilaste ja klasside arvu kohta koolis 1945.a. alates kuni selle sulgemiseni. 1946.a. kohta polnud arhiivis andmeid, on vaid kogu koolivõrgustiku koondaruanne. Arvatavasti pole vajalikuks peetud eraldi koolide andmeid säilitada.

Andmed on toodud 1. septembri seisudega.

Aasta	Õpilaste arv	Klasside arv	Õ
1945	40	6	
1946	andmed puuduvad	Andmed puuduvad	And
1947	40	6	
1948	42	6	
1949	33	6	
1950	32	6	
1951	32	6	
1952	38	7	
1953	38	7	
1954	33	7	
1955	28	6	
1956	31	7	
1957	24	6	
1958	26	6	
1959	28	6	
1960	22	7	
1961	26	7	
1962	17	3	
1963	12	3	
1964	Kool likvideeriti		

Allikad: Viljandi Maa-arhiiv

Tõramaa asustuse teke ja kultuuriolud

Asustuse teke

Tõramaal on nagu Riisa ja Sandra külast leitud kiviaja asukate jälgi. See on ka loogiline, sest asuvad need külad ühtse jõgdevõrgustiku ääres. Nii on teada, et “Tori vl

Tõramaa kl Üleoja-Tõnise tl maalt kraavikaevamisel
Tõramaa oja äärest kivitalb.(Pärnumaa kihelkonnad)

Rahvapärimuse järgi on Tõramaa küla asutajaks Sandra “rüütli” Tiidu pojapoeg Jaan, kes asutas Abaja talu. Jaanil olnud kaks poega, kellest üks asutas Murru talu ja teine jäänud Abajale. Abaja Jaani poja, Andrese, vanem poeg asutas aga omakorda Üleoja talu.

Minu poolt leitud esimene märg Tõramaa küla kohta on Specialcharte von Livland in 6 blätten 1839, kus on märgitud Torrama ühel pool jõge ja Terrama teisel pool jõge. Kaardilt on võimalik näha ka viie hoone asukohta.

Algselt kuulus Tõramaa koos Riisaga Vastemõisa mõisale. Hiljem anti aga alaliste piiritülide ja pahanduste pärast Vastemõisaga mõlemad külad Tori mõisale.

Tõramaa peod ja kombed

Pärna peretütar Maria Riis mäletab, et "andresepäeval kutsus isa Andres alati külalisi. Pakuti süüa ja juua. *Nõmme* Mart mängis harmoonikut ja laulis Abaja Leili Riisiga. Abaja Mihkel Riis ja Vaheltoa Juhan Roostalu käisid alati andrespäeval Andresel külas, samuti Üleoja ja Kuusemetsa rahvas. Õhta hilja nad tulid, mängisid pilli akna taga. Papa tõi paar viina ja mett säädis alati valmis."

Kadripäeval käis külarahvas Lohul, kus elas sellenimeline perenaine. Lohu Tõnis mängis kannelt ja laulis. Tagakambris oli laud kadritoitudega, seal tõsteti Kadrisid üles.

Mihklipäeval käidi alati Üleojal ja Abajal. Mihklipäeval peeti ka Toril laata. Laadalt tulles hakati mihklipäevapidu pidama, ikka laulu, pillimängu ja tantsuga."

(Tomson 1992)

Mardipäeva peeti Nõmmel, kus nii isa kui poeg Mardid. Nõmmele kutsuti alati kogu külahavas kokku. Söödi marditoite, joodi mardilut. Lauldi mardilaule ja mängiti pilli. Rehetoas käis tants ja noored tegid maskides mardijanti.

Jaanipäevapeod peeti Meiekose aasal. Samuti olid seal suvel laupäevaõhtused külasimmanid koos Riisa rahvaga ja Kõpu poolsete inimestega. Tantsimas käidi veel Väime viljaküünis. Seal oli hea laudpõrandaga küün nagu Üleoalgi.

Kalapüük

Kalapüük andis Tõramaal leivakõrvast ja pakkus vaheldust toidulauale. Kalapüügiriistadeks olid mõrrad, noodad, liivid ja notid. Põhjanööri, põhjaõnge ja unnapüüki kasutati harva. Väiksemad poisid käisid kalal käsiõngedega. Uuemal ajal oli pea igas peres spinning.

Kalatõkked olid Tõramaa rahaval Halliste jõel ja Tõramaa ojal. Jões olid kalatõkked kividest laotud, ojas suurem osa põhja taotud vaiade vahele topitud lattidest. Tõkke silma kohta seati mõrd. Murru talul oli sild ojast üleminekuks ja ühtlasi kalatõkkesks. Sama ülesannet täitis ka Üleoja kalatõke, mille vaiadel oli ehitatud purre.

Sügisel püüti esimese jääga vitsmõrdadega jää alt. Samuti sai sügisel palju angerjaid.

Tõramaa ojast püüti linaskeid, säinast, ahvenaid, haugi, särge, angerjat ja lutsu.

Mõrra,- nooda- ja notilina kooti kodus. Lõnga ketrasid naised, mehed tegid muu töö. Murru Paul Riis mäletab, et "talve jooksul tegime paar mõrda, nooda

kudumiseks kulus paar talvet.

Püütud kalu keedeti, praeti, soolati, suitsutati, marineeriti. Kalade kuivatamist esines harva. Kala müüdi ka Toris ja Riisal.

Tõramaa talu ja kõrvalhooned

Tõramaa küla kuulub külatüübilt ahelkülade hulka.

Kuni Eesti Vabariigi viimase aastakümneni domineeris Tõramaal rehielamu. Siis ehitati Abajal ja Väljaotsal uut tüüpi elumajad, ilma rehetoota, reheahjuta, liiakambrita.

Oma põhiplaanilt olid rehielamud kõik sarnased, põhiline erinevus oli vaid mõõtmetes ja sellega seoses ruumijaotuses. Väikestel rehetaradel nagu Pärna, oli algselt vaid rehetuba ja eeskamber. Vabariigi ajal saadi laiendamise käigus juurde tagakamber. Üleojal oli ka ahjutagune kamber ja pealtkamber, kuhu viis trepp eeskambrist. Nõmmel oli koguni kaks pealtkambrist ja seepärast katusest väljaehitused. Rehielamu juurde kuulus rehealune ja aganik. Üleojal oli aganikule poolpalkidest põrandaga ait tehtud.

Rehetoa, nii suures kui väikses, oli reheahi ja pliit, mille suud avanesid ühisesse koldesse, või olid vähemalt ühes ja samas nurgas üheksakümne kraadise nurga all, mis lubas hõlpsasti tukke ahjust pliidi alla tõmmata. Ainult Jaan Bachmannil oli pliidiga köök eraldi ja rehetoa pliidi asemel sepaääs. Reheahjud olid kerisega, kõikide reheahjude ees oli midagi lee taolist, kuhu tõmmati söed ja pühiti enne leibade ahjupanekut tuhk. Bachmannil olnud nii suur reheahi, et ahjulaele mahtus korraga 150 kg linnaseid kuivama.

Reheahju soojavõtja liiatuba, liiakamber või parsi –

nii kuidas kuskil nimetati – ei olnud Üleoja suur, viis korda seitse meetrit. Ahi oli kolme siibriga, üks siiber juhtis sooja otsalõõri, teine tagakambri küljelõõri ja kolmas otse korstnasse. Üks leivaahju kütmine nõudis pool ruutmeetrit kasepuid.

Talvisel ajal ja kevadel-sügisel kuivatati sokke, kindaid ja jalarätte reheahju külgedesse tehtud soojaukudes, samuti kerise ukse kohale riputatud lati peal. Hommikul olid need kuivad ja soojad võtta.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks külade asustuse tekke kohta võiks öelda, et kõige vanem küla on praeguste andmete põhjal Riisa, mille kohta on märkmeid 1599. aastast. Järgmine oleks Sandra, mille kohta on andmeid 1690. aastast. Seega tekkis seal järjepidev asustus peaaegu sada aastat hiljem, kuigi legendides räägitaks, et Riisa sai oma asustuse Sandra talust väljarännanud perepoegadest. Tõramaa tekke võiks asetada 19. sajandi algusesse ja tema lõpu käesoleva sajandi 80. aastatesse. Kõige uuem küla on Tipu küla, mille tekke põhjuseks oli Kõpu mõisniku soov oma metsi korrastada. Selleks rajas ta 1860. aastate paiku metsa saeveski, mida võib lugeda üheks küla tekke aluseks.

1939. aasta talundilehtede põhjal tegin kokkuvõtte talundite majandusliku kandevõime suuruselt ja jõudsin järgmistele tulemustele. Vaatluse all oleva nelja küla talundite koguarv oli 131, nende maade suurus kokku 4201,8 hektarit. Intensiivseim ehitustegevus külades oli 1910. ja

1925. aastate vahel. Kõige suurem küla talundite maadesuuruse ja arvu poolest oli Riisa. Samuti oli Riisal ka kõige suurem piimakari, kuna nad müüsid 1939. aastal kokku 265,7 tonni piima. Praeguseks on Riisa 41. talundist järel 6. Tipus vastavalt 40. kohast 18 talundit. Sandra külas 33. talundist 6 ja Tõramaa 17. talundist pole enam ühtegi reaalselt eksiteerivat. Kuigi Kõrtsi–Tõramaal asub praegu rahvuspargi külastuskeskus, pole ma seda tänapäeva talundite hulka arvanud. Rahvastiku arvu poolest oli kõige suurem Tipu küla, järgnesid võrdselt Riisa ja Sandra ja kõige vähem oli elanikke Tõramaal.

Kultuuriloo seisukohalt on tänapäeval kõige suuremaks probleemiks allesolevate hoone säilitamine ja jõudumööda taastamine. Selleks tuleks leida hoonele omanik või haldaja, kes tunneks vastutust selle käekäigu pärast. Samuti on viimane aeg hakata tegelema suulise kultuuripärandi süsteemse kogumise ja säilitamisega. Iga aasta jääb järjest vähemaks neid inimesi, kes veel midagi mäletavad sellest ajast Soomaal, mida meie praegu vaid piltidelt võime vaadata.

Lõpetuseks võin öelda, et Soomaa on rikkaliku kultuuripärandiga piirkond, mille tegeliku väärtuse avastamine alles algab.

Kasutatud kirjandus

Araste, J. Sakalamaa elu. 1936, “Sõna” Pärnu.

Hein, Maarja 1996. *Minu koduküla Sandra*. Koopia Viljandi Muuseumis.

Kulbin, L 1938. *Taevere valla ajalugu kuni Põhjasõjani*. Koopia Suure-Jaani raamatukogus.

Linnas, Maria 1981. *Sandra küla*. Koopia Soomaa Rahvuspargi arhiivis.

Lossmann, Elmar 1993. *Möödunud aegade mälestusi*. Koopia Soomaa Rahvuspargi arhiivis.

Lõugas, V., Selirand J. 1989. *Arheloogia Eestimaa teedel*.

Parik, Aita, Viljandi Maakonna haldujaotuse ajalooteatmik 1944-1998, Viljandi 1999

Pärnumaa Kihelkonnad(?) 1930 Tartu. Viljandi Muuseumis.

Riisalo, J. 1974. *Mehed hobuste asemel palke vedamas*. Koopia Viljandi Muuseumis.

Tohte, A. 1993. *Pärnumaa Tori vald Riisa küla*. Originaal Soomaa Rahvuspargi arhiivis.

Tomson, T. 1992. *Pärnumaa Tori vald Tõramaa küla*. Originaal Soomaa Rahvuspargi arhiivis.

Viljandimaa aastaraamat. 1995.

Viljandimaa II Kihelkonnad (?). Koopia Viljandi Muuseumis.